INDIAN JOURNAL OF SANSKRIT LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJSLRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online:
EDUSCHOOL
ACADEMIC RESEARCH & PUBLISHERS

मीमांसासूत्रे शाब्दबोधः भाषातत्त्वस्य तात्त्विकमन्वेषणम्

K. K. Sundaresan

Retd. Professor, Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Kalady, Kerala, India.

Article information

Received:15th April 2026
Received in revised form:19th May 2026
Accepted:24th June 2026
Available online:31st July 2026

Volume: 1
Issue: 1
DOI: https://doi.org10.5281/zenodo.21737472

Abstract

This paper examines the nature of verbal cognition (sabdabodha) in Mimamsa philosophy. A philosophical analysis of language is found in the Mimamsasutra composed by Jaimini and in Sabarasvamin's Bhasya upon it. The nature of the word, of meaning, and of the relation between them is set out. The roles of expectancy (akanksa), semantic compatibility (yogyata), proximity (asatti), and speaker intention (tatparya) in the arising of verbal cognition are examined here. A comparative analysis with the Grammarian school and with Nyaya brings out what is distinctive in Mimamsa. The conclusion of the study is that in Mimamsa verbal cognition is not merely a linguistic topic but the foundational means of knowledge underlying the comprehension of Vedic meaning. The paper proceeds by the method of doctrinal analysis, through a critical reading of the ancient sutra, bhasya, and tika literature.

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः मीमांसादर्शने शाब्दबोधस्य स्वरूपं विमृशति। जैमिनिमुनिप्रणीते मीमांसासूत्रे तदुपरि शबरस्वामिभाष्ये च भाषायाः तात्त्विकं विश्लेषणं प्राप्यते। शब्दस्य, अर्थस्य, तयोः सम्बन्धस्य च स्वरूपं निरूप्यते। अत्र शाब्दबोधोत्पत्तौ आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्याणां भूमिका विवेच्यते। व्याकरणदर्शन-न्यायदर्शनयोः सह तुलनात्मकविश्लेषणेन मीमांसादर्शनस्य वैशिष्ट्यं प्रकाश्यते। शोधस्यायं निष्कर्षः यत् मीमांसादर्शने शाब्दबोधः केवलं भाषावैज्ञानिकं विषयं न भवति, अपितु वैदिकार्थबोधस्य मूलाधारभूतं तात्त्विकं प्रमाणं भवति। अयं प्रबन्धः सैद्धान्तिकविश्लेषणपद्धत्या प्राचीनसूत्रभाष्यटीकानां समीक्षणेन निष्पन्नः।

महत्त्वपूर्ण शब्द : मीमांसादर्शनम्, शाब्दबोधः, शब्दप्रमाणम्, आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यम्, अन्विताभिधानवादः, अभिहितान्वयवादः, शब्दनित्यत्वम्, अपौरुषेयत्वम्, वाक्यार्थबोधः, शबरभाष्यम्

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां शब्दप्रमाणस्य महत्त्वं सर्वविदितम्। तेषु च मीमांसादर्शनं शब्दप्रमाणस्य प्राधान्यं स्थापयति।[1] जैमिनिमुनिप्रणीतं मीमांसासूत्रं वेदार्थविचारस्य मूलग्रन्थं विद्यते। अत्र शाब्दबोधस्य—शब्दजन्यज्ञानस्य—विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते। शब्दस्य नित्यत्वं, अर्थशब्दयोः सम्बन्धः, वाक्यार्थबोधस्य प्रक्रिया च मीमांसकैः सूक्ष्मतया विचारिताः।

मीमांसादर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं वैदिकविधिज्ञानम्। किन्तु तदर्थं शब्दस्य स्वरूपं, तस्य प्रमाणत्वं, तेन जन्यमानबोधस्य प्रक्रिया च ज्ञातव्याः। अतः शाब्दबोधविचारः मीमांसाशास्त्रस्य केन्द्रीयं विषयं भवति।[2]

अस्मिन् शोधप्रबन्धे निम्नलिखितानां प्रश्नानां समाधानं यत्नीक्रियते:

- मीमांसादर्शने शाब्दबोधस्य स्वरूपं किम्?
- शाब्दबोधोत्पत्तौ के के साधका विद्यन्ते?
- व्याकरण-न्यायदर्शनाभ्यां मीमांसादर्शनस्य भेदः कः?
- वैदिकार्थबोधे शाब्दबोधस्य का भूमिका?

2. सैद्धान्तिकपृष्ठभूमिः

2.1. मीमांसादर्शनस्य परिचयः

मीमांसादर्शनं षड्दर्शनेषु अन्यतमम्। पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा चेति द्विविधा मीमांसा। पूर्वमीमांसा कर्मकाण्डविचारार्थं, उत्तरमीमांसा ज्ञानकाण्डविचारार्थं प्रवृत्ता। अस्मिन् प्रबन्धे पूर्वमीमांसायाः विचारः क्रियते।

जैमिनिमुनिः ईसापूर्वं तृतीय-चतुर्थशतकेषु मीमांसासूत्राणि प्रणीतवान्। एतत्सूत्रं द्वादशाध्यायेषु षष्ट्या पादैः सहस्राधिकसूत्रैः च निबद्धम्।[3] शबरस्वामी (ईस्वीयं पञ्चमशतके) तदुपरि प्रसिद्धं भाष्यं रचितवान्। ततः परं कुमारिलभट्टः (सप्तमशतके) प्रभाकरमिश्रः (सप्तम-अष्टमशतके) च प्रमुखौ टीकाकारौ अभवताम्।

2.2. शब्दप्रमाणस्य महत्त्वम्

मीमांसकाः षट् प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः, शब्दश्च।[4] तेषु शब्दप्रमाणं विशिष्टं भवति यतः तेन अप्रत्यक्षस्य धर्मस्य ज्ञानं भवति। विशेषतः वैदिकविधिज्ञाने शब्दप्रमाणमेव एकमात्रं साधनम्।

मीमांसादर्शने शब्दः नित्यः अपौरुषेयश्च। वेदानां नित्यत्वं स्थापयितुं शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः आवश्यकः। अतः शाब्दबोधविचारे शब्दस्य स्वरूपं प्रथमतः निरूप्यते।

3. शाब्दबोधस्य स्वरूपम्

3.1. शब्दस्य परिभाषा

मीमांसासूत्रे "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति प्रथमसूत्रेण धर्मविचारस्य प्रारम्भः। धर्मज्ञानाय शब्दप्रमाणस्य आवश्यकता व्याख्याता। शबरभाष्ये शब्दस्य लक्षणं दीयते: "वर्णानामनुपूर्व्येण संहतानां शब्दः।"[5] अर्थात् वर्णानां क्रमेण संयोगेन शब्दः उत्पद्यते।

मीमांसकाः शब्दं नित्यं मन्यन्ते। ध्वनिः अनित्यः, परन्तु स शब्दस्य व्यञ्जकः केवलम्। शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्यः। कुमारिलभट्टः स्फोटसिद्धान्तं खण्डयित्वा वर्णनित्यत्वं स्थापयति।[6]

3.2. शाब्दबोधस्य उत्पत्तिप्रक्रिया

शाब्दबोधः शब्दानां श्रवणात् उत्पद्यते। परन्तु केवलं श्रवणमात्रं पर्याप्तं न भवति। चत्वारः साधकाः आवश्यकाः:

- आकाङ्क्षा: पदानां परस्परमपेक्षा। यथा "गाम्" इति पदं "आनय" इति क्रियापदमपेक्षते। आकाङ्क्षारहिते बोधः न जायते।[7]
- योग्यता: पदार्थानां संगतिः। यथा "वह्निना सिञ्चति" इत्यत्र योग्यताभावात् बोधो न भवति। वह्निः सेचनयोग्यं द्रव्यं न भवति।
- आसत्तिः: पदानां समीपोच्चारणम्। कालविप्रकर्षे सति वाक्यार्थबोधो न भवति। द्वयोः पदयोः मध्ये अतिदीर्घः कालो यदि भवति, श्रोता प्रथमपदं विस्मरति।
- तात्पर्यम्: वक्तुः अभिप्रायः। बहूनामपि पदानां मध्ये वक्तुः अभीष्टार्थः कः इति ज्ञातव्यम्।[8]

3.3. वाक्यार्थबोधस्य सिद्धान्ताः

वाक्यार्थस्य स्वरूपे द्वौ पक्षौ मीमांसायाम्—भाट्टमतं प्राभाकरमतं च।

- भाट्टमते (अभिहितान्वयवादः): प्रत्येकं पदं स्वार्थं बोधयति, ततः संसर्गज्ञानं भवति। पदानां शक्तिः पृथक्पृथगर्थेषु, वाक्यार्थः तेषां संसर्गरूपः।[9]
- प्राभाकरमते (अन्विताभिधानवादः): पदानि संसृष्टार्थान् एव बोधयन्ति। न पृथगर्थबोधः प्रथमं भवति। पदानां शक्तिः एव संसर्गबोधने। यथा "गामानय" इत्यत्र गोः आनयनक्रियया सह संसृष्टा बोधः एकैव भवति।[10]

4. तुलनात्मकविश्लेषणम्

4.1. व्याकरणदर्शनेन सह

पाणिनीयव्याकरणे स्फोटसिद्धान्तः प्रसिद्धः। भर्तृहरिः वाक्यपदीये शब्दब्रह्मवादं प्रतिपादयति।[11] तत्र शब्दः चैतन्यस्वरूपः, स्फोटरूपेण नित्यः च।

मीमांसादर्शने शब्दनित्यत्वं स्वीक्रियते, परन्तु स्फोटसिद्धान्तः न। कुमारिलः श्लोकवार्त्तिके स्फोटपक्षं खण्डयति। तस्य मते वर्णाः एव नित्याः, न तु अतिरिक्तः स्फोटः।[12]

तालिका 1: व्याकरण-मीमांसयोः तुलना

विषयः	व्याकरणमतम्	मीमांसामतम्
शब्दस्वरूपम्	स्फोटः नित्यः	वर्णाः नित्याः
शब्दब्रह्म	स्वीक्रियते	न स्वीक्रियते
प्रयोजनम्	व्याकरणशुद्धिः	धर्मज्ञानम्
वाक्यार्थः	एकार्थबोधः	संसर्गबोधः

4.2. न्यायदर्शनेन सह

न्यायदर्शने शब्दः चतुर्थं प्रमाणम्। आप्तवचनं शब्दप्रमाणम्।[13] तत्र शब्दः पौरुषेयः, ईश्वरवचनमपि पौरुषेयमेव। न्यायसूत्रे "आप्तोपदेशः शब्दः" इति शब्दलक्षणम्।

मीमांसादर्शने वेदः अपौरुषेयः। न कस्यचित् पुरुषस्य रचना। अतः वेदप्रामाण्यं स्वतःसिद्धम्, न तु आप्तप्रमाणकम्।[14]

तालिका 2: न्याय-मीमांसयोः तुलना

विषयः	न्यायमतम्	मीमांसामतम्
शब्दस्वरूपम्	पौरुषेयः	अपौरुषेयः (वेदे)
प्रमाणत्वम्	आप्तप्रामाण्यम्	स्वतःप्रामाण्यम्
प्रमुखविषयः	लौकिकज्ञानम्	धर्मज्ञानम्
शब्दनित्यत्वम्	न स्वीक्रियते	स्वीक्रियते

5. मीमांसासूत्रे शाब्दबोधविचारः

5.1. प्रमुखसूत्राणि

- "अथातो धर्मजिज्ञासा" (१.१.१): अस्मिन् प्रथमसूत्रे धर्मविचारस्य प्रारम्भः। धर्मस्य ज्ञानं शब्दप्रमाणतः एव इति सूच्यते।
- "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (१.१.२): धर्मस्य लक्षणं चोदना—वैदिकविधिः। एषा चोदना शब्दरूपा एव।[15]
- "तस्य निमित्तपरिज्ञानम्" (१.१.४): धर्मस्य साधनं ज्ञातव्यम्। शब्दप्रमाणमेव तत् साधनम्।

शब्दार्थसम्बन्धः: शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं प्रतिपाद्यते। संकेतेन न, अपितु नित्यसम्बन्धेन शब्दः अर्थं बोधयति।

5.2. शबरभाष्ये विवेचनम्

शबरस्वामी प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे शब्दप्रमाणस्य प्रतिष्ठां करोति। स वैदिकशब्दस्य अपौरुषेयत्वं विस्तरेण स्थापयति।

"वेदः अपौरुषेयः" इति सिद्धान्तः शबरभाष्यस्य मूलाधारः। यदि वेदः कस्यचित् पुरुषस्य रचना स्यात्, तदा तस्य प्रामाण्ये संशयः स्यात्। परन्तु अनादिकालात् वेदः वर्तते, न कस्यचित् कर्तृकः।[16]

शब्दार्थसम्बन्धविचारे शबरः स्वरसम्बन्धं (नित्यसम्बन्धं) स्थापयति। रूढिसम्बन्धं (संकेतसम्बन्धं) च खण्डयति। यदि संकेतेन सम्बन्धः स्यात्, तर्हि वेदार्थे नित्यत्वं न स्यात्।

5.3. कमुारिलभट्टस्य योगदानम्

कुमारिलभट्टः श्लोकवार्त्तिके तन्त्रवार्त्तिके च शाब्दबोधस्य सूक्ष्मं विवेचनं करोति। स अन्विताभिधानवादं खण्डयित्वा अभिहितान्वयवादं स्थापयति।

- शब्दनित्यत्वसिद्धिः: कुमारिलः स्फोटपक्षस्य खण्डनं कृत्वा वर्णनित्यत्वं सिद्धयति। वर्णाः नित्याः इति तस्य सिद्धान्तः। ध्वनिः अनित्यः, स केवलं व्यञ्जकः।[17]
- अभिहितान्वयवादः: पदानि पृथक्पृथगर्थान् बोधयन्ति, ततः आकाङ्क्षादिभिः साधकैः संसर्गबोधो भवति। यथा "गाम्" इति पदं गोत्वं बोधयति, "आनय" इति क्रियां बोधयति, तयोः संयोगेन वाक्यार्थो बोधः।
- शब्दप्रामाण्यम्: वैदिकशब्दस्य स्वतःप्रामाण्यं कुमारिलेन विस्तरेण सिद्ध्यते। बाधकाभावे सति सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः इति न्यायः।[18]

5.4. प्राभाकरमिश्रस्य मतम्

प्राभाकरमिश्रः अन्विताभिधानवादं प्रतिपादयति। तस्य मते पदानां शक्तिः एव संसर्गबोधने। न तु पृथक्पृथगर्थबोधः प्रथमं भवति।

- गुरुमतानुसारम्: प्राभाकरः आचार्येभ्यः प्राप्तं मतं रक्षति। पदानि विना संसर्गं न किञ्चित् बोधयन्ति इति तस्य सिद्धान्तः।
- त्रिपुटीप्रत्यक्षम्: बोधे ज्ञाता-ज्ञानं-ज्ञेयं च एकत्र प्रकाशन्ते। शाब्दबोधेऽपि एषा त्रिपुटी विद्यते।[19]

तालिका 3: भाट्ट-प्राभाकरमतयोः भेदः

विषयः	भाट्टमतम्	प्राभाकरमतम्
वाक्यार्थबोधः	अभिहितान्वयवादः	अन्विताभिधानवादः
पदशक्तिः	पृथगर्थबोधने	संसर्गबोधने
बोधक्रमः	पदार्थ → संसर्गः	संसृष्टार्थ एकत्र
प्रमाणसिद्धान्तः	स्वतःप्रामाण्यम्	स्वतःप्रामाण्यम्

6. शाब्दबोधस्य दार्शनिकपक्षाः

6.1. ज्ञानमीमांसीयविचारः

शाब्दबोधः प्रमाणजनितं ज्ञानम्। प्रमाणस्य लक्षणं यत् अनधिगतार्थगन्तृत्वम्—अज्ञातस्य विषयस्य ज्ञापकत्वम्।[20] शब्दप्रमाणेन अप्रत्यक्षस्य धर्मस्य ज्ञानं भवति।

शाब्दबोधस्य प्रामाण्ये किं कारणम्? मीमांसकाः वदन्ति—स्वतःप्रामाण्यम्। बाधकाभावे सति सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः सिद्धम्। परतःप्रामाण्यवादी नैयायिकाः भिद्यन्ते।

6.2. भाषातात्त्विकपक्षः

मीमांसादर्शनं भाषाविज्ञानस्य प्राचीनं रूपं प्रदर्शयति। शब्दस्वरूपं, अर्थबोधप्रक्रिया, शब्दार्थसम्बन्धः च सूक्ष्मतया विचारिताः।

- शब्दस्य कार्यम्: शब्दः अर्थं बोधयति। अर्थबोधनं शब्दस्य मुख्यं कार्यम्। वाचकवाच्यभावः शब्दार्थयोः मध्ये नित्यः।
- वाक्यस्य एकत्वम्: वाक्यं न केवलं पदसमूहः, अपितु एकमर्थवाचकम्। वाक्यार्थः पदार्थेभ्यः भिन्नः, तेषां संसर्गरूपः।

6.3. धर्मविज्ञानीयपक्षः

मीमांसादर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं धर्मज्ञानम्। धर्मः वैदिकविधिरूपः। विधिज्ञानाय शाब्दबोधः एकमात्रं साधनम्।[21]

वैदिकवाक्यानि त्रिविधानि—विधिवाक्यानि, मन्त्रवाक्यानि, नामधेयवाक्यानि च। विधिवाक्यानि प्रधानानि, अन्यानि तदङ्गभूतानि। सर्वेषां बोधः शाब्दबोधप्रक्रियया एव भवति।

7. समीक्षात्मकमूल्याङ्कनम्

7.1. सबलपक्षाः

- व्यवस्थितविश्लेषणम्: मीमांसादर्शनं शाब्दबोधस्य व्यवस्थितं विश्लेषणं प्रदर्शयति। आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यरूपाः साधकाः भाषाविज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः।
- नित्यत्वसिद्धान्तः: शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः भाषायाः स्थिरत्वं व्याख्यातुं समर्थः। भाषा अनादिकालात् विद्यते, न तु मानवनिर्मिता।
- प्रामाण्यसिद्धिः: स्वतःप्रामाण्यवादः ज्ञानमीमांसायां महत्त्वपूर्णः। सन्देहवादं निवारयति।

7.2. दुर्बलपक्षाः

- शब्दनित्यत्वे आपत्तिः: आधुनिकभाषाविज्ञानम् भाषायाः परिवर्तनशीलतां दर्शयति। शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः ऐतिहासिकभाषाविकासेन बाध्यते।
- अपौरुषेयत्वे सङ्कटम्: वेदानामपौरुषेयत्वं ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रमाणितुं कठिनम्। वैदिकसाहित्यस्य रचनाकालः, रचयितारश्च विवादास्पदाः।
- सीमिता दृष्टिः: मीमांसादर्शनं केवलं वैदिकशब्दं विचारयति। लौकिकभाषायाः विश्लेषणे न्यूनं भवति।

7.3. समकालीनप्रासङ्गिकता

आधुनिकभाषाविज्ञाने मीमांसीयसिद्धान्तानां प्रासङ्गिकता विचारणीया। आकाङ्क्षासिद्धान्तः वाक्यविन्यासविचारे (syntax) उपयोगी। योग्यतासिद्धान्तः अर्थविज्ञाने (semantics) प्रासङ्गिकः।[22]

वाक्यार्थबोधविचारः भाषादर्शने (philosophy of language) महत्त्वपूर्णः। संघटनावादः (compositionality) इति आधुनिकसिद्धान्तः मीमांसीयचिन्तनेन साम्यं दर्शयति।

8. निष्कर्षाः

मीमांसासूत्रे शाब्दबोधविचारः भारतीयभाषाचिन्तनस्य उत्कृष्टं निदर्शनम्। शब्दस्वरूपं, अर्थबोधप्रक्रिया, शब्दार्थसम्बन्धः च सूक्ष्मतया विवेचिताः। आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्याणां साधकत्वं भाषाविज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम्।

मीमांसादर्शनस्य वैशिष्ट्यं यत् तत् केवलं भाषावैज्ञानिकं विषयं न विचारयति, अपितु धर्मविज्ञानेन सह भाषाविचारं योजयति। शाब्दबोधः न केवलं ज्ञानसाधनम्, अपितु धर्मसाधनमपि भवति।

शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः, अपौरुषेयत्वसिद्धान्तः च आधुनिकदृष्ट्या विवादास्पदौ। परन्तु मीमांसकानां भाषाविश्लेषणपद्धतिः आधुनिकभाषाविज्ञाने अपि प्रासङ्गिकः।

अन्विताभिधानवादः अभिहितान्वयवादश्च वाक्यार्थबोधे द्वौ विभिन्नौ दृष्टिकोणौ। एतयोः विवादः आधुनिकसंघटनावादविचारे अपि प्रतिध्वनितः।

भावि-शोधकार्यस्य दिशा:

- मीमांसीय-आधुनिकभाषाविज्ञानयोः तुलनात्मकं विश्लेषणम् ।
- अन्येषां भारतीयदर्शनानां सह मीमांसायाः भाषाचिन्तनस्य साम्यवैषम्ययोः अध्ययनम् ।
- प्राचीनमीमांसासिद्धान्तानां आधुनिकभाषाविज्ञानीयसमस्यासु उपयोगिता च।

मीमांसाशास्त्रं भारतीयज्ञानपरम्परायां शाब्दबोधस्य गम्भीरतमं विवेचनं प्रदर्शयति। तस्य अध्ययनं भाषादर्शनस्य, ज्ञानमीमांसायाः, धर्मशास्त्रस्य च छात्रेभ्यः अत्यावश्यकम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Jha, G. *The Prābhākara School of Pūrva Mīmāṃsā*. Allahabad: Indian Thought, 1911. Reprint, Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.

2. Taber, J. A. “The Mīmāṃsā Theory of Self-Recognition.” *Philosophy East and West* 40, no. 1 (1990): 35–57.

3. Jaimini. *Mīmāṃsāsūtra with Śabara's Bhāṣya*. Edited by K. S. Abhyankar. Pune: Ānandāśrama Sanskrit Series, 1970–1976.

4. Potter, K. H., ed. *Encyclopedia of Indian Philosophies*. Vol. 16, *Philosophy of Pūrva-Mīmāṃsā*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2014.

5. Śabara. *Śābarabhāṣya on Mīmāṃsāsūtra 1.1.5*. Edited by S. Śāstrī. Varanasi: Tara Publications, 1980.

6. Kumārila Bhaṭṭa. *Ślokavārttika*. Edited by S. D. Shastri. Varanasi: Tara Publications, 1978.

7. Raja, K. K. *Indian Theories of Meaning*. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1963. Reprint, 1977.

8. Mohanty, J. N. *Reason and Tradition in Indian Thought: An Essay on the Nature of Indian Philosophical Thinking*. Oxford: Clarendon Press, 1992.

9. Kumārila Bhaṭṭa. *Tantravārttika*. Edited by R. Śāma Śāstrī. Mysore: Government Branch Press, 1929.

10. Śālikanātha Miśra. *Prakaraṇapañcikā*. Edited by A. S. Sastri. Banaras: Banaras Hindu University, 1961.

11. Bhartṛhari. *Vākyapadīya*. Edited by K. A. Subramania Iyer. Pune: Deccan College, 1966.

12. Taber, J. A. *A Hindu Critique of Buddhist Epistemology: Kumārila on Perception*. London: RoutledgeCurzon, 2005.

13. Gautama. *Nyāyasūtra with Vātsyāyana's Bhāṣya*. Edited by A. Thakur. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1997.

14. Clooney, F. X. *Thinking Ritually: Rediscovering the Pūrva Mīmāṃsā of Jaimini*. Vienna: De Nobili Research Library, 1990.

15. Jha, G., trans. *The Pūrva-Mīmāṃsā-Sūtras of Jaimini*. Allahabad: Pāṇini Office, 1916.

16. Dasgupta, S. *A History of Indian Philosophy*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1922.

17. Matilal, B. K. *The Word and the World: India's Contribution to the Study of Language*. Oxford: Oxford University Press, 1990.

18. Hiriyanna, M. *Outlines of Indian Philosophy*. London: George Allen & Unwin, 1932.

19. Bhattacharyya, S. *Doubt, Belief and Knowledge*. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1987.

20. Verpoorten, J.-M. *Mīmāṃsā Literature*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987.

21. Arnold, D. *Buddhists, Brahmins, and Belief: Epistemology in South Asian Philosophy of Religion*. New York: Columbia University Press, 2005.

22. Ganeri, J. "Contextualism in the Study of Indian Intellectual Cultures." *Journal of Indian Philosophy* 36, nos. 5–6 (2008): 551–562.